

Ғалымжан Дүйсен¹, Дина Айтжанова²

¹ҚР БҒМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының орынбасары, экономика ғылымдарының докторы, доцент (Алматы қ., Қазақстан)

e-mail: galyimzhan@inbox.ru,

²ҚР БҒМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент (Алматы қ., Қазақстан)

e-mail: diait@inbox.ru

ӨЗГЕРМЕЛІ ӘЛЕМДЕГІ ОРТАЛЫҚАЗИЯЛЫҚ АЙМАҚТЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІ МЕН ДАМУ БАСЫМДЫҚТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада әлемдегі геосаяси шиеленісушілік пен жаһандық ығысу жағдайында Орталық Азия елдерінің қауіпсіздігі мен даму басымдықтарын анықтайтын негізгі мәселелер қарастырылған. Орталықазиялық өңір елдерінің қауіпсіздігі мен даму басымдықтарын іске асыруда аймақ елдерінің қаржы, инвестиция, адами және басқа да ресурстарды тарту жолындағы бәсекелестіктің ушығу жағдайында байланыстарды күшейтудің зор маңызы атап өтіледі. Орталық Азия аймағы елдерінің ықпалдастығы мен кооперациясын қамтамасыз ету ісіндегі күш-жігерін үйлестіру жағдайында өңірлік ауқымдағы жаңа формацияны қалыптастыру қажеттілігі негізделді.

Интеграцияланған инфрақұрылымдық, телекоммуникациялық, цифрлық және басқа да жүйелер мен платформаларды есепке ала отырып, ұлттық экожүйелерді жаңғыртатын мемлекетаралық жобаларды әзірлеу және іске асыру механизмдері негізінде аймақты дамытатын бағдарламаның негізгі бағыттары ұсынылған.

Түйін сөздер: ынтымақтастық, қауіпсіздік, жаңа Қазақстан, орталықазиялық аймақ, өзгермелі әлем, геосаяси тұрлаусыздық.

Ғалымжан Дүйсен, Дина Айтжанова
ПРИОРИТЕТЫ БЕЗОПАСНОСТИ И РАЗВИТИЯ ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКОГО РЕГИОНА В МЕНЯЮЩЕМСЯ МИРЕ

Аннотация. В статье рассматриваются основные вопросы выявления приоритетов безопасности и развития стран Центральной Азии в условиях геополитической напряженности и глобальных сдвигов в мире. Отмечено, что для реализации приоритетов безопасности и развития стран центрально-азиатского региона, важное значение имеет усиление связей в условиях обострения конкуренции стран региона за привлечение финансовых, инвестиционных, человеческих и др. ресурсов. Обоснована необходимость формирования новой формации регионального масштаба в условиях координации усилий стран центрально-азиатского региона в деле обеспечения их интеграции и кооперации. Предложены ключевые направления программы развития региона на основе механизмов разработки и реализации межгосударственных проектов модернизации национальных экосистем с учетом интегрированных инфраструктурных, телекоммуникационных, цифровых и др. систем и платформ.

Ключевые слова: сотрудничество, безопасность, новый Казахстан, центрально-азиатский регион, меняющийся мир, геополитическая неопределенность.

Galymzhan Duisen, Dina Aitghanova

PRIORITIES OF SECURITY AND DEVELOPMENT OF THE CENTRAL ASIAN REGION IN A CHANGING WORLD

Abstract. The article deals with the main issues of identifying the security and development priorities of the countries of Central Asia in the context of geopolitical tensions and global shifts in the world. It was noted that in order to implement the security and development priorities of the countries of the Central Asian region, it is important to strengthen ties in the face of increased competition among the countries of the region for attracting financial, investment, human and other resources. The necessity of forming a new formation of a regional scale in the context of coordinating the efforts of the countries of the Central Asian region in ensuring their integration and cooperation is substantiated. The key directions of the regional development program are proposed on the basis of mechanisms for the development and implementation of interstate projects for the modernization of national ecosystems, taking into account integrated infrastructure, telecommunications, digital and other systems and platforms.

Key words: cooperation, security, new Kazakhstan, Central Asian region, changing world, geopolitical uncertainty.

Кіріспе

Қазіргі уақытта, Қазақстан алдында өзгермелі әлемнің заманауи талаптарының реалияларын есепке алатын ішкі және сыртқы әлеуметтік-экономикалық бағдарламалар саласында бұрын белгіленген ынтымақтастық бағдарын сақтайтын жаңа тәртіптегі міндеттер тұр. Бұл бүкіл Орталық Азия (ОА) аймағы көлемінде, сондай-ақ, Қазақстанның халықаралық мәртебесін арттыруда маңызды және теңдессіз болып табылады.

Сыртқы саяси саланың ұйымдастырылу тиімділігі сыртқы және ішкі орта, тұтастай экожүйе, сонымен қатар, жеке субъектілердің ағымдағы және стратегиялық қызметі және т.б. факторларды басқарумен шартталған.

Осыған байланысты, орталықазиялық өңірдің қауіпсіздігі мен даму басымдықтарын анықтау төмендегі бағыттарға негізделуі қажет:

- геосаяси шиеленіс жағдайында әлемдік шаруашылық жүйесі қызметінің үрдістері мен ерекшеліктерін айқындау;
- ҚР мен ОА елдерінің екі- және көпжақты саяси және экономикалық байланыстары мәселелерін зерделеу;
- қатысушы елдер дамуының экономикалық, геосаяси және өркениеттік форматтарының реалияларын ескере отырып, интеграция мүмкіндіктеріне баға беру;
- орталықазиялық аймақ елдерінің экономикалық дамуының алғышарттарына баға беру;
- жаһандық дауылдарды ескере отырып, ҚР мен ОА елдерінің қауіпсіздік факторларын бағалау және т.б.

Бұл жан-жақты ынтымақтастық, елдерді тиімді саяси, экономикалық және ұлттық қауіпсіздігін қамсыздандыру, олардың әртүрлі векторлы конфигурацияларын айқындау, геосаяси тұрлаусыздықтың динамикасына байланысты сыртқы және ішкі қауіптер мен қатерлерді анықтау тәрізді тұрақты жүйелі байланыстарды шарттайды.

Зерттеу әдістері

Қазіргі сыртқы экономикалық үдерістер жаһандық экономика және саясатқа әсер етіп, әлем мен аймақтардағы геосаяси жағдайдың ушығуына байланысты [1; 2; 3].

Орталықазиялық аймақ елдерінің қауіпсіздігі мен даму басымдықтарын іске асыру үшін, аймақ елдерінің қаржы, инвестиция, адами және басқа да ресурстарды тарту жолындағы бәсекелестіктің өсімі жағдайында байланыстарды күшейту; сыртқы сауданы ырықтандыру, сыртқы нарықты игеру және т.б. қажет. Бұл ұлттық экономикалардың бәсекелестік артықшылықтарын күшейтіп, ықтимал инвесторлар үшін ішкі нарықтардың тартымдылығын арттырады.

Аймақ елдері арасындағы бәсекелестік өз потенциалын тиімді қолдануға мүмкіндік бермейді, өйткені, олардың оңашалануы мен шеттеуіне, даму деңгейінің дифференциациясының үдеуіне, сондай-ақ, қауіпсіздікке қауіптер мен қатерлердің күшеюіне себепші болады. Осыған байланысты, орталықазиялық аймақ елдері өздерінің ықпалдастығы мен кооперациясын қамсыздандыру ісінде күш жұмылдыру қажеттігі туралы айтылады.

Бұл жағдайда, біздің ойымызша, аймақ елдері өзгермелі әлем тәртібі жағдайында даму мен қауіпсіздіктің жаңа экономикалық модельдерін іздеу қажет. Бұл ретте, заманауи интеграциялық бағдарламалар аясында, ұлттық экономикаларды жаңғырту мен жаңартудың бірлескен модельдерін әзірлеу – ықтимал перспективтік бағыттардың бірі болып табылады.

Ортақ нарық пен еркін сауданың континенталдық саласын құру – аймақ пен әлемнің экономикалық картасына әжептәуір әсер етіп, жаңа экономикалық әлемдік тәртіптің қалыптасуына мүмкіндік тудырады. Оның бірден-бір жолы – кооперация мен ықпалдастық негізінде аймақтық ынтымақтастық, елдердің экономикалық дамуының өзара тиімді стратегиясы болып табылады.

Зерттеу нәтижелері

Аймақтық/халықаралық ауқымдағы жаңа формацияның қалыптасуы төмендегі негізгі бағыттарды есепке ала отырып, дүниежүзілік экономикалық дамудың барлық дерлік аспектілерін қамтиды:

- ұлттық экономикалардың дамуы мен жаңғыруын ынталандыру;
- экспорттық-импорттық саясаттар құрылымын өзгерту;
- ішкі және сыртқы миграция, әлеуметтік проблемалар саласында елдердің мемлекеттік саясатын жетілдіру;
- ұлттық экономикалардың бәсекеге жарамдылығын арттыру;
- ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыздандыру және ықтимал қауіптер мен сын-тегеуріндердің алдын алуда елдердің сыртқы саясаттарын жетілдіру;
- биоқауіпсіздік және биоқатерлерге қарсы тұру шараларымен қамсыздандырып сақтандыратын бағдарламалар әзірлеу;
- әлемдік сауда көлемінің өсімінде көлік-логистикалық желілерді дамыту және т.б.

Осылайша, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыздандыру мақсатындағы ОА елдеріне арналған стратегиялық мақсаттар мен міндеттер, мемлекеттік және ұлттық мүдделер, мемлекеттердің егемендігін сақтау және ел халқының өмір дәрежесін қамсыздандыру басымдықтарын ескеруі қажет. Осы бағыттарды іске асыру ОА аймағы мемлекеттері сыртқы саясатының негізі болмақ және кооперация мен интеграция ісінде өзара тиімді ынтымақтастық пен жәрдемдесудегі мақсаттарға қол жеткізуге себепші

болады. Бұл дағдарыстан кейінгі аймақтық тіршілікті қамтамасыз етуге, сонымен қатар, әрекеттестік пен ынтымақтастықтың формалары мен модельдерін аймақтық туралауға барар жолдары.

Нәтижелерді талқылау

Қазақстан мен ОА елдері экономикаларының жаңғырту мен индустриализациялау жағдайында, олардың дамуының аймақтық және ұлттық ерекшеліктерін есепке алып, жаһандық сын-тегеуріндер мен даму трендтерін бағалау қажеттігі өзекті болып отыр. Перспективаға арналған әрекеттестіктің бірлескен тактикалық міндеттері мен стратегиялық бағыттарын шешетін институттарды, сондай-ақ, ұлттық экономикалардың кооперациясы мен интеграциясы және өзара байланысқан салалар мен секторлар бойынша бағдарламалар (күтпеген проблемалар мен жағдайларды шешу және оларды жою жолында шұғыл шаралар қабылдау бөлігінде) және жоспарларды жөнге келтіретін аймақтық дәрежедегі органдарды құру заңға сыйымды деп ойлаймыз.

Орталықазиялық аймақ елдері мемлекеттің экономиканың нақты секторларын жаңғырту мен индустриализациялауды реттеуін еңсеріп, сонымен қатар, бизнес-қоғамдастықты дамытуға арналған интеграция мен ынтымақтастықтың мүмкіндіктері және перспективаларын жасап, оларды ұлттық экономиканың құрылымына органикалық кірістірілуінің маңызы бар. Өз кезегінде, ол мына қажеттіктерді шарттайды:

- елдер экономикасының құрылымындағы қолайлы бизнес-орта жасау;
- ішкі нарықта отандық тауарлар мен қызметтерге сұраныс пен оны алға жылжыту, сыртқы нарыққа шығаруды ынталандыру;
- қаржы ресурстарының тапшылығын еңсеру мақсатында қаржыға қолжетімдікті жетілдіру;
- адами капиталды дамыту;
- мемлекеттік бағдарламалардың нәтижелілігін арттыру, нормативтік базаны жетілдіру және шетелдік инвестицияларды тарту үшін жағдай жасау;
- инновациялар саласындағы корпоративтік сектордың артта қалушылығын еңсеру;
- ұлттық экономикалардың жаңа модельдерінің салалық және кеңістіктік қаңқасын қалыптастыру және басқалары.

Осы бағыттарды іске асыру жалпаймақтық кеңістік дамуының барлық деңгейі мен салаларын қамтитын ОА елдері өзара тиімді ынтымақтастықтың кешенді стратегиясын дамытуға жүйелі тәсілді қолдану көзделеді.

Әлемдік қоғамдастық дамуының қазіргі кезеңі жетекші ойыншылар арасындағы қайшылықтар, дүниежүзілік экономикадағы дағдарыстар,

аймақаралық және аймақішілік шиеленістер қарбаластығының өсімі, экологиялық сын-тегеуріндер және күйзелістердің ушығуымен сипатталады [4; 5]. Осының барлығы сүрелі коронавирустық инфекция пандемиясы салдарынан, әлемдік қауымдастықтың күш салуына қарамастан, ДДҰ болжамына қарағанда, дүние жүзін созылмалы дағдарыс күтуде [6; 7].

Осындай жағдайда, ОА елдері тұрақтандыру мен қауіпсіздікті қамтамасыздандыруға бірлесіп күш салуға тырысуы қажет. Осы жерде әңгіме ортақ тарихы, діні, мәдениеті, интеллектуалдық потенциалы, коммуникациялық байланыстары және т.б. біріктіретін ОА елдері арасындағы әрекеттестік пен ынтымақтастықтың жаңа моделін іздеу туралы болып отыр [8].

30 жылдық тәуелсіздік кезеңінде ОА елдері ынтымақтастық пен интеграцияның әртүрлі формаларын пайдаланды. Орталық Азиядағы халықаралық ұйымдардың (БҰҰ, ЕҚЫҰ, ҰҚКҰ, ШЫҰ, ЕАЭО) қызметі нақты жағдайларға сәйкес келе бермейді. Халықаралық бағдарламалар тиімділігі, параллелизм, бәсекелестік дәрежесінің төмендігімен, басқаша айтқанда, ақылды саясат қағидаттарына сәйкессіздігімен ерекшеленеді [9]. Жалпы, аймақтық қауіпсіздік құрылымдар жүйесі күрделі халықаралық проблемалар бойынша бәтуа табуға мүмкіндік береді.

Географиялық орналасуы ОА елдерін теңіз порттарына шығатын жол іздеуге мәжбүрлейді, оның өзі ОА елдерінің стратегиялық серіктестерімен сыртқы саяси қатынастарындағы теңгерімсіздікті шарттайды. Келісілген сауда саясатын жүргізу, сарапшылардың пікірінше, тең жылдамдықты интеграция және спагетти әсері теорияларымен күрделенеді [10], сондықтан, аймақтық және халықаралық еңбек бөлінісін ескере отырып, өзара сауда потенциалын айқындап, іске асыруға қатысты мәселелерді үйлестіру қажет.

Аумақты тұрақты дамыту мақсатында бірлескен өндірістік инфрақұрылым мен коммуникациялық желісін құрмаса, интеграция тиімсіз болады. ОА елдерінің өзара байланыстарын кеңейту үшін, қажетті тауарлар және қызметтер нарығымен қамсыздандыру үшін сауда-өнеркәсіп кластерлері құрылуы қажет [11]. Дамудың өзара тиімді стратегиясы елдердің мүдделерін есепке алады және сауда мүмкіндіктерін кеңейту мен сауда потенциалын ұлғайту арқылы тұрақты дамуға бағдарланады. ОА елдері ынтымақтастығының экономикалық потенциалын іске асыру үшін төмендегілер қажет:

- ресурстарды тиімді бөлу мақсатында елдердің бәсекелестік артықшылықтарын анықтау;
- өнеркәсіпті шикізатпен қамсыздандыруға арналған тұрақты

инфрақұрылым құру әлемдік энергожүйенің ауытқулары алдында тұрақтылығын күшейтеді;

- елдер арасында кооперация мен интеграция мәселелері бойынша сенімгерлік диалогты кеңейту.

Орталықазиялық аймақ елдерінің интеграциялық потенциалын дамыту үшін институционалдық, аспаптық және инфрақұрылымдық қамсыздандыру механизмдері қажет. Әңгіме интеграциялық даму мен жоспарлаудың стратегиялық бағдарламаларын әзірлеу, жан-жақты әрекеттестік пен ынтымақтастықтың қаржылық мәселелерін шешу жайлы болып отыр. Орталықазиялық кеңістіктегі қауіпсіздік мен дамудың басымдықтарын іске асыру үшін орайлы алғышарттар мен жағдайлар бар:

- ұлттық еңбек бөлінісі шеңберінде сақталған олардың арасындағы аумақтық-өндірістік байланыстар;

- аумақтың ортақ инфрақұрылымы (ресурстық, көлік, энергетикалық және т.б.);

- елдер дамуындағы ортақ проблемалар, оларды шешу кезінде өздерінің потенциалдарын нығайтуда маңызы бар;

- халықтар арасындағы дәстүрлі тарихи, мәдени, рухани, әлеуметтік және басқа да байланыстар.

Соңғы онжылдықтар ішінде орталықазиялық аймағының дамуы оның кеңістігіндегі бірқатар ыдырау процестерімен сипатталады. Біз КСРО кезінде қалыптасқан осы аумақтағы субъектілердің шаруашылық-экономикалық байланыстарын жою және оларды сыртқы нарықтарға қайта бағыттау туралы айтып отырмыз.

ОА елдерінің мол экономикалық және сауда әлеуеті бар, бірақ, елдердің жалпы тауар айналымындағы аймақішілік сауданың үлесі шамалы. Сонымен қатар, ұлттық экономикалардың өндіріс көлемі айтарлықтай ерекшеленеді. 2018 жылдан бастап, өңірішілік сауда 12%-ға өсті. Соңғы 5 жылда, Қазақстанның ОА елдерімен тауар айналымы 1,5 есеге артып, 4,6 млрд. доллар құрады. ЮНКТАД және ДБ деректері бойынша, бүгінде ОА-дағы өңірішілік тауар айналымы 6,5 млрд.долл., немесе бүкіл әлемдік сауданың 0,04% құрайды. Сарапшылардың бағалауы бойынша, ОА елдерінің өзара сауда үлесі елдердің жалпы тауар айналымының тек 9% ғана, бұл ОА елдері экономикаларының әлеуетіне және нарық сыйымдылығына (75 млн. адам) сәйкес келмейді. Бұдан басқа, Қазақстан Орталық Азия елдеріне экспорттық жеткізілімдерді 1 млрд. долл. дейін ұлғайта алады. ДБ бағалауы бойынша ОА-да көлік коммуникацияларын дамыту барлық елдердің ЖІӨ-нің 15% өсімін қамтамасыз етеді. ОА елдерінің ортақ мүдделерін негізге ала отырып, дамудың осы кезеңінде өзара сауданы жандандыруға және оның құрылымын жақсартуға, жеткізілетін тауарлар

номенклатурасын кеңейтуге баса назар аударған маңызды. Мұның бәрі ел экономикасында жүйелі өзгерістер жүргізуді талап етеді.

ОА елдері арасындағы өзара сауданың салыстырмалы түрдегі аз көлемі осы саладағы қолда бар әлеуетті толық пайдаланбауымен шартталған. ОА елдерінің экономикалық әлеуетін іске қосуға мыналар себепші болады:

- қатысушы елдер экономикасының нақты секторына арналған инфрақұрылым құру;
- ОА елдеріне арналған сауда жағдайларын жақсарту;
- елдердің көлік-коммуникациялық жүйесін құру;
- инвестициялық климатты жақсарту және басқалары.

Мұның бәрі ОА елдерінің ұлттық мүдделерін ескере отырып, экономиканың әлеуетін оңтайлы, өзара қолайлы пайдалану үшін маңызды. 1-кестеде орталықазиялық аймақ елдерінің жалпы әлеуметтік-экономикалық сипаттамасы келтірілген:

1-кесте. ОА елдерінің әлеуметтік-экономикалық сипаттамалары.

Көрсеткіштер	Қазақстан	Қырғызстан	Тәжікстан	Түркіменстан	Өзбекстан
Елдің ауданы, мың. км ²	2725	198,5	142,1	451,2	447,4
Ауданы бойынша әлемде алатын орны	9	86	93	53	56
Халқы, млн. адам. 2020 ж.	18,75	6,59	9,53	6,03	34,23
Халқы бойынша әлемде алатын орны	65	111	94	116	42
ЖІӨ, млрд. \$, 2020 ж.	169,835	7,736	8,194	45,231 (2019)	57,107
Жан басына шаққанда ЖІӨ (\$ PPP), 2019 ж.	8680	1,160	1,060	7,220 (2019)	1,670
Сауда көлемі (2019-2020 жж.)	13 %	19%	0,8%		13,1%
Жан басына шаққанда ЖҰТ, АҚШ долл. (2017 ж.)	8710	1100	1100	6670	2220
Күтілетін өмір сүру ұзақтығы (2021)	73,18	71,6	71,097	68,191 (2019)	71,725 (2019)

Ескерту. Кесте мына дереккөздердің мағлұматтары бойынша құрастырылған: Межгосударственный статистический комитет СНГ [Электр. ресурс]. Қолжетімдік режимі: <http://www.cisstat.com> (жүзінген күні – 23.08.2018ж.); ВВП на душу населения по странам мира. [Электр. ресурс]. Қолжетімдік режимі: <http://gtmarket.ru/ratings/rating-countries-gni/rating-countries-gni-info> (жүзінген күні – 2018 ж. 20 тамызы) <https://data.worldbank.org>; <https://economy.kz/ru>; https://www.inform.kz/ru/na-3-9-vyros-ob-em-proizvodstva-v-obrabatuyuschey-promyshlennosti-rk-v-2020-godu_a3757979; <http://www.stat.kg/ru/opendata/category/361/>; <https://tj.sputniknews.ru/20210127/tovarooborot-Tajikistan-2020-1032705786.html>; <https://www.aa.com.tr/ru>

1-кестеде көрсетілгендей, аймақтың үлкен аумағы және жеткілікті халқы бар. Қазақстан аумағы бойынша 9-орында, Өзбекстан халық саны бойынша көш бастап келеді – 34,2 млн. адам (әлемде 42-ші орын), жыл

сайынғы өсімі шамамен 700 мың адам құрайды. Түркменстан, Өзбекстан және Қазақстан аумағында әлемдік дәлелденген газ қорының 4%-дан астамы бар, бұл шамамен 8 трлн.м³. Перспективада газ экспортының көлемі өсетін болады. ОА елдерінің 30 жыл ішіндегі ЖІӨ өсу қарқынын талдау оңды ұзақ мерзімді трендін көрсетіп отыр. ДБ бағалауы бойынша, таяу перспективада ОА-да экономикалық өсім орта есеппен 2,7%-ды құрайды.

2-кесте. Орталық Азия елдерінің ресурстық және экспорттық потенциалы

Ел	Экспорттық тауарлар*	Елдің ресурстық потенциалы	Гидро-энергет. ресурстар, млрд. кВт.-сағ./жыл	Мұнай қорлары, млн. т	Газ қорлары, млрд. м3
Қазақстан	Мұнай және мұнай өнімдері, газ, уран өнімдері, мыс, ферроқорытпалар, темір кендері, бидай, ұн, мырыш	Мұнай, табиғи газ, уран, кендер, сирек кездесетін элементтер, жанар және бейметалл пайдалы қазбалары	40,2	4000	6800
Қырғыз-стан	Бейорганикалық химиялық заттектер, тоқыма, өңделмеген мақта, мыс және оның сынықтары, жеміс, эл.энергиясы, үрмебұршақ	Алтын, сынап, сүрме, сирек кездесетін металдар, гидроэнергетикалық потенциал	142,5	5	6
Түркмен-стан	Табиғи газ, мұнайлы битум, жағармайлар, мақта иірімжібі, эл.энергиясы, күкірт қышқылы, бидай	Мұнай, табиғи газ, күкірт, қорғасын, бром, йод, гранит, гипс, отқа төзімді саз, кварцты құм, гравий, мирабилит	2	300	23000
Тәжікстан	Алюминий и алюмин. бұйымдар, шитті мақта, жаңғақтар, жүзім, кептірілген жемістер, көкөністер мен тамыр жемістер, минералды және металды кендер, тоқыма, киім	Уран, күміс, алтын, асыл тастар, көмір, полиметалды кендер, сүрме, тас тұзы, гранит, мәрмәр, гидроэнергетикалық ресурстар	527	2 (53**)	- (3000**)
Өзбекстан	Мұнай, мұнай өнімдері, табиғи газ, мақта-талшық, химиялық өнім және пластмасса, қара және түсті металдар, алтын, уран, азық-түлік тауарлары	Алтын, мұнай, табиғи газ, уран, көмір, мыс, мақта, сирек кездесетін металдар	15	250	5900
Жиыны			726,7	4557	37706

Ел	Экспорттық тауарлар*	Елдің ресурстық потенциалы	Гидро-энергет. ресурстар, млрд. кВт-сағ./жыл	Мұнай қорлары, млн. т	Газ қорлары, млрд. м3
Әлемде алатын орны			8	11	2
*Соңғы жылдардағы тауар экспортының бірінші ондығы.					
**Геологиялық барлау компанияларының бастапқы бағалауы бойынша; Дадабаева З.А., Кузьмина Е.М. Процессы регионализации в Центральной Азии: проблемы и противоречия: Ғылыми баяндама. – М.: Институт экономики РАН, 2014. – 55 б.					

Ескерту – кесте осы дереккөздер негізінде құрастырылған: <https://www.bagsurb.ru/about/journal/ozhurnale/Soliev.pdf> А. Солиев. Потенциал стран Центральной Азии в экономической интеграции ШИОС.

2-кестеде көрсетілгендей, ОА елдерінің ресурстық әлеуеті өте зор. Өзбекстан, Қазақстан, Түркменстан негізінен көмірсутектерді экспорттайды, Қырғыз Республикасы мен Тәжікстан орасан зор гидроэнергетикалық әлеуетке ие. Уран және газ ресурстары бойынша аймақ әлемдегі көшбасшы орынға ие.

1-сурет. Орталықазиялық аймақтың қауіпсіздігі мен даму стратегиясының құрамдастары

Ескерту: Авторлар әзірлеген

Алайда, тұрақтылыққа, қауіпсіздікке және аймақтың тұрақты дамуына қол жеткізудің негізгі тәуекелдерін атауға болады: әлемдік шикізат нарықтарындағы конъюнктураға тәуелді экономиканың ресурстық-шикізаттық моделі; шикізатты бастапқы өңдеу басымдығы бар экономиканың ұтымсыз құрылымы; көлеңкелі экономика мен жұмыссыздықтың жоғары деңгейі, әлеуметтік проблемалар және т.б. Осындай жағдайларда ОА елдері үшін әлеуметтік-экономикалық дамудың жаңа оңтайлы модельдеріне қол жеткізе отырып, ұлттық экономикалардың негізгі секторлары (өнеркәсіптік, қаржылық, табиғи-ресурстық, көліктік-логистикалық, инфрақұрылым және басқалары) бойынша бірыңғай даму стратегиясын әзірлеу өзекті болып табылады.

Орталық Азия аймағы елдерінің қауіпсіздігі мен дамуының жалпы стратегиясы негізгі үш құрамдас бөліктің (ойыншылардың) іске қосылуын шарттайды (1-сурет).

ОА аймағында тұрақтылық пен қауіпсіздікке қол жеткізу үшін қатысушы елдердің жүйелі диалогы мен әрекеттерінің үйлесімділігі қажет. Сонымен қатар, Қазақстан тұрғысынан [12, 13, 14] келесі міндеттер шешілуі мүмкін:

- ОА барлық мемлекеттері мен халықтарының мүдделері үшін көпқырлы, өзара тиімді ынтымақтастық пен өзара сенімді тереңдету;

- елдер арасындағы сауданың өсімі, оның құрылымының жақсаруы, тауарлар-өнімдер-қызметтер номенклатурасының кеңеюі. Қазақстан Орталық Азия елдеріне экспорттық жеткізілімдерді 1 млрд.долл. дейін арттыруы мүмкін, аймақтың басқа елдерінде де резервтер бар;

- ОА көлік дәліздеріне интеграцияланған және сыртқы нарықтарға (ЕАЭО, ТМД және басқа елдер) тауарлар мен өнімдерді жеткізуді үйлестіру үшін көтерме-тарату және агро-логистикалық орталықтарды қамтитын бірыңғай тауар өткізу желісі форматында инфрақұрылым құру, сондай-ақ, ішкі нарықтарды отандық ауыл шаруашылығы өнімдерімен қамтамасыз ету;

- аймақтық экономиканың стратегиялық маңызды салаларына, ең алдымен, гидроэнергетика, өнеркәсіп, тау-кен саласы, ауыл шаруашылығы, көлік және коммуникация салаларындағы «зәкірлік» инвестициялық жобаларға инвестициялар тарту;

- ОА-да көлік коммуникацияларын дамыту бойынша өзара тиімді ынтымақтастықты кеңейту. ДБ бағалауы бойынша, ОА-да көлік коммуникацияларын дамыту елдердің ЖІӨ-нің 15% өсімін және басқаларын қамтамасыз ете алады.

Қорытындылар:

Орталықазиялық аймақ елдер интеграциясына кедергі болатын факторларды жойып, оны қамтамасыздандыру үшін, төмендегілерді қамтитын мемлекетаралық саясатты іске асыру қажет [15]:

• қауіпсіздік және өзара тиімді ынтымақтастық пен интеграциялық процестер басымдықтарына ғылыми негіздеме жасау;

• smart-мамандандыруды құру (жаңғырту және жаңа инновациялық өсім нүктелерін дамыту);

• интеграцияланған инфрақұрылымдық, телекоммуникациялық, цифрлық және басқа жүйелер мен платформаларды есепке ала отырып, ұлттық экожүйелерді жаңғыртатын мемлекетаралық жобаларды әзірлеп, іске асыру механизмдері негізінде аймақты дамыту бағдарламаларына қосу;

• аймақ дамуының біртұтас инвестициялық, ғылыми-технологиялық, құрылымдық, инфрақұрылымдық саясатын іске асыру;

• перспективадағы аймақтың инновациялық дамуының ұлтаралық институттарын дамыту және т.б.

Осылайша, ОА-дағы аймақтық экожүйенің барлық салаларында кооперациялық және интеграциялық байланыстар мен үйлестіру институттарын дамыту – ОА өңірінің экономикалық кеңістігін орнықты, тұрақты және қауіпсіз дамытудың негізі болып табылады.

Соңында, өңір мемлекеттерінің стратегиялық даму бағдарламаларын іске асыру кезінде, Орталық Азия кеңістігі қауіпсіздігінің басымдықтарын қалыптастырудың жан-жақты ойластырылған, сарабал бағыты қазіргі кезеңдегі және перспективадағы геосаяси шиеленістер мен тұрлаусыздықтың факторлары мен салдарын бағалауды ескере отырып, қатысушы елдердің негізгі субъектілерінің ұлттық мүдделерінің ризаласуын негіздейді.

Зерттеулерді қаржыландыру көзі

Мақала «Шығыс елдеріндегі ынтымақтастықты дамыту және өңірлік қауіпсіздік жүйесін қалыптастыру контексіндегі Қазақстанның сыртқы саясаты» (OR11465457) атты мақсатты қаржыландыру бағдарламасы аясында дайындалған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Laumulin M., Aubakir A. European union and Central Asia: new horizons for enhanced cooperation // Central Asia's AFFAIRS 1/2021. – 35-43 pp.; Лаумулин М.Т. Центральная Азия в эпоху трансформации. – Нур-Султан, 2020: КИСИ при Президенте РК, 2020. – 464 б.
2. Внешняя политика центральноазиатских стран и новые глобальные трансформации. Аналитическое исследование / Дуйсен Г.М., Айтжанова Д.А., Джалилов З.Г. – Алматы, 2020. – 92 б.
3. Центральная Азия 2027: меняющийся стратегический ландшафт. Вероятные сценарии на десять лет вперед / Т.Т. Шаймергенов, М.М. Абишева. – Астана: Библиотека Первого Президента РК – Елбасы, 2017. – 33-бет.

4. Е. Карин. Дилеммы безопасности Центральной Азии. Февраль 2017. – 34 б.
5. Д. Сатпаев. Центральная Азия: риски, вызовы и возможности // URL:https://forbes.kz/process/expertise/tsentralnaya_aziya_riski_vyzovyi_i_vozmojnosti/ 12 апреля 2019 (қаралған күні: 05.03.2022)
6. Страны Центральной Азии во время пандемии COVID-19 в 2020 году: взгляд из Казахстана // *Central Asia's Affairs* 2/2021. – 7-20 pp.
7. COVID-19 в странах Центральной Азии: последствия и ответные политические меры // URL: www.oecd.com от 4 июня 2020 года
8. Бисенбаев А. Национальные интересы и внешняя политика // Мысль, 2020. - № 2. – с. 6-12; Перспективы регионального экономического сотрудничества в Центральной Азии. «CAA Network». Ю. Юсупов // URL:<http://inozpress.kg/news/view/id/53300> 14.09.2018 (қаралған күні: 08.01.2022)
9. Контуры внешней политики Республики Казахстан и стран Центральной Азии: многовекторность и безопасность. Коллективная монография / Под ред. Дуйсена Г.М. - Алматы: Издательство «Дайк-Пресс», 2020. – 372 б.
10. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: Многовекторность и безопасность внешней политики Республики Казахстан и стран Центральной Азии. № госрегистрации 0118PK01079. – Алматы, 2019. – 60 б.
11. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: Многовекторность и безопасность внешней политики Республики Казахстан и стран Центральной Азии. № госрегистрации 0118PK01079. – Алматы, 2018. – 53 б.
12. Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны. Послание Главы государства К. Токаева народу Казахстана // URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (қаралған күні: 25.04.2022)
13. Притчин С. Центральная Азия и глобальный международный контекст. - М.: Валдай, 2017 // URL: <http://ru.valdaiclub.com>; Сопряжение ЕАЭС и ИПП: проблемы и перспективы. Аналитическая записка РСМД и Китайской академии общественных наук. – 2020. – №29. – 15 б.
14. Опубликован полный текст выступления Президента РК на Консультативной встрече глав государств ЦА // URL:https://www.inform.kz/ru/opublikovan-polnyy-tekst-vystupleniya-prezidenta-rk-na-konsul-tativnoy-vstreche-glav-gosudarstv-ca_a3820940 6 Августа 2021 (қаралған күні: 25.04.2022)
15. Экономический взгляд на сотрудничество Казахстана и стран Востока: анализ и перспективы (в порядке постановки и решения проблем) / под ред. Г.М. Дуйсена. – Алматы: Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, 2021. – 208 б.

REFERENCES:

1. Laumulin M., Aubakir A. European union and Central Asia: new horizons for enhanced cooperation // *Central Asia's AFFAIRS* 1/2021. – 35-43 pp.; Laumulin M.T. *Tsentral'naya Aziya v ehpokhu transformatsii*. – Nur-Sultan, 2020: KISI pri Prezidente RK, 2020. – 464 p.
2. *Vneshnyaya politika tsentral'noaziatskikh stran i novye global'nye transformatsii Analiticheskoe issledovanie*. [Foreign Policy of the Central Asian Countries and New Global Transformations. Analytical research] / Duisen G.M., Aitzhanova D.A., Dzhaliilov Z.G. – Almaty, 2020. – 92 p.
3. *Tsentral'naya Aziya 2027: menyayushchiysya strategicheskii landshaft. Veroyatnye stsenarii na desyat' let vpered* [Central Asia 2027: A Changing Strategic Landscape. Probable scenarios for ten years ahead] / T.T. Shaimergenov, M.M.

- Abisheva. – Astana: Biblioteka Pervogo Prezidenta RK – Elbasy, 2017. – P. 33.
4. Karin E. Dilemmy bezopasnosti Tsentral'noi Azii [Security Dilemmas in Central Asia]. February 2017. – 34 p.
5. Satpaev. Tsentral'naya Aziya: riski, vyzovy i vozmozhnosti [Central Asia: risks, challenges and opportunities] //URL:https://forbes.kz/process/expertise/tsentralnaya_aziya_riski_vyzovy_i_vozmozhnosti/ 12 aprelya 2019 D. (accessed: 5.03.2022)
6. Strany Tsentral'noi Azii vo vremya pandemii COVID-19 v 2020 godu: vzglyad iz Kazakhstana [Central Asian Countries during the COVID-19 Pandemic in 2020: a view from Kazakhstan] // Central Asia's AFFAIRS 2/2021. – 7-20 pp.
7. COVID-19 v stranakh Tsentral'noi Azii: posledstviya i otvetnye politicheskie mery [COVID-19 in Central Asia: Implications and Policy Responses] // URL: www.oecd.com ot 4 iyunya 2020 goda (accessed: 5.02.2022)
8. Bisenbaev A. Natsional'nye interesy i vneshnyaya politika [National interests and foreign policy] // Mysl', 2020. - №2. – pp. 6-12; URL: <http://inozpress.kg/news/view/id/53300> Perspektivy regional'nogo ehkonomicheskogo sotrudnichestva v Tsentral'noi Azii. [Prospects for Regional Economic Cooperation in Central Asia] «CAA Network». YU. Yusupov. 14.09.2018 (accessed: 17.01.2022)
9. Kontury vneshnei politiki Respubliki Kazakhstan i stran Tsentral'noi Azii: mnogovektornost' i bezopasnost'. [Foreign Policy Outlines of the Republic of Kazakhstan and Central Asian countries: multi-vector and security]. Kollektivnaya monografiya / Pod red. Duisena G.M. - Almaty: Izdatel'stvo «Daik-PresS», 2020. – 372 p.
10. Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote po teme: Mnogovektornost' i bezopasnost' vneshnei politiki Respubliki Kazakhstan i stran Tsentral'noi Azii. [Multi-vector and Security of the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan and Central Asian countries. Research report]. № gosregistratsii 0118RK01079. – Almaty, 2019. – 60 p.
11. Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote po teme: Mnogovektornost' i bezopasnost' vneshnei politiki Respubliki Kazakhstan i stran Tsentral'noi Azii. [Multi-vector and Security of the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan and Central Asian countries. Research report]. № gosregistratsii 0118RK01079. – Almaty, 2018. – 53 p.
12. Edinstvo naroda i sistemnye reformy – prochnaya osnova protsvetaniya strany. Poslanie Glavy gosudarstva K. Tokaeva narodu Kazakhstana [Unity of the People and Systemic Reforms are a Solid Foundation for the Nation's Prosperity. State of the Nation Address by President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev]. URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kassym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (accessed: 25.04.2022)
13. Pritchins S. Tsentral'naya Aziya i global'nyi mezhdunarodnyi kontekst. [Central Asia and the Global International Context].- M.: Valdai, 2017 / URL: <http://ru.valdaiclub.com>; Sopryazhenie EAEHS i IPP: obshchestvennykh nauk. Analiticheskaya zapiska RSMD i Kitaiskoi akademii obshchestvennykh nauk. [Coupling of the EAEU and the OBOR: Problems and Prospects. Policy Brief by RIAC and the Chinese Academy of Social Sciences]. – 2020. – №29. – 15 p.
14. Opublikovan polnyi tekst vystupleniya Prezidenta RK na Konsul'tativnoi vstreche glav gosudarstv TSA [Full text of the speech of the President of the Republic of Kazakhstan at the Consultative Meeting of the Heads of State of Central Asia]. URL: https://www.inform.kz/ru/opublikovan-polnyy-tekst-vystupleniya-prezidenta-rk-na-konsul-tativnoy-vstreche-glav-gosudarstv-ca_a3820940 6 Avgusta 2021 (accessed: 25.04.2022)
15. Ehkonomicheskii vzglyad na sotrudnichestvo Kazakhstana i stran Vostoka: analiz i perspektivy (v poryadke postanovki i resheniya problem) [Economic view on cooperation between Kazakhstan and the East countries: Analysis and Perspectives (in order of posing and solving problems)] / pod red. G.M. Duisena. – Almaty: Institut vostokovedeniya im. R.B. Suleimenova, 2021. – 208 p.